

VYTIS VALATKA

Mykolo Romerio universitetas

PIRMASIS LOGIKOS AMŽIUS LIETUVOJE: GNOSEOLOGINIS UNIVERSALIJŲ TEORIJOS LYGMUO

The First Century of Logic in Lithuania:
The Gnoseological Level of Theory of Universals

SUMMARY

M. Śmiglecki and D. Ortiz were the only representatives of the first century of professional logic in Lithuania (namely, the 16th century), having developed the so-called gnoseological level of universals' theory. In their courses on logic such a level was identical to the question: "How does the human intellect abstract universals from individual things?" Śmiglecki took a thomistic answer to this question, based on the concept of sensible and intelligible species and the distinction between active and passive intellect. Meanwhile, Ortiz presented an eclectic interpretation of the gnoseological level of universals theory. Such an interpretation may be regarded as an intermediate variant between the thomistic and ockhamistic position. For, together with thomists, Ortiz maintained that abstraction or universals requires an intelligible species. On the other hand, like adherents of Ockham, Ortiz rejected the real mediation of sensible species in sensual perception – the basis of intellectual cognition.

The interpretation of the gnoseological level of universals theory, presented by Śmiglecki and Ortiz, has not given a clear answer to the question: "Which natures – real or possessing a mental existence alone – does active intellect abstract from particular things?" Thus the abstracted universal remained suspended in the dark mist between intellect and thing.

IVADAS

Dar iš antikinės ir patristinės filosofijos paveldėta universalijų, arba bendrybių, problema buvo vienas svarbiausių scholastinės logikos tyrimo objektų.

RAKTAŽODŽIAI: universalijos, gnoseologinis lygmuo, aktyvusis intelektas, pasyvusis intelektas, juslinė specija.
KEY WORDS: universals, gnoseological level, active intellect, passive intellect, sensible species.

Ši logika iš esmės analizavo tris žmogaus intelekto veiksmus: sąvokinių supratimą (*apprehensio*), teiginių (*propositio*) ir samprotavimą (*discursus*). Universalijos laikytos pirmosios intelekto operacijos objektais. Universalijų teorijoje galime išskirti tris svarbius lygmenis: ontinį, gnoseologinį ir loginį. Ontiniu lygmeniu tirta universalijos prigimtis bei santykis su atskirybėmis. Gnoseologinis lygmuo – tai universalijos santykio su mąstymu klausimas. Galiausiai loginiu lygmeniu analizuojami būdingi universalijų požymiai (*propria universalium*): amžinumas, nematerialumas, predikabilumas (*praedicabilitas*) etc. Esminiu laikytinas ontinis lygmuo, grindęs kitus, – manyta, kad pati universalijos prigimtis nulemianti jos požymius bei santykį su mąstymu. Kita vertus, scholastinė logika pakankamai išsamiai aptarė ir gnoseologinį bei loginį lygmenis.

Jokia išimtis čia nėra ir scholastinė logika Lietuvoje XVI a. Tai pirmasis logikos mokslo amžius Lietuvoje. Pagrindiniai išlikę šios logikos šaltiniai – tai Martino Smigleckio (*Marcin Śmiglecki, Martinus Smiglecius*) 1586–1587 m. Vilniaus universitete skaitytas logikos kursas¹ bei Jokūbo Ortizo (*Diego Ortiz, Iacob Ortizius*) 1596–1597 m. tame pačiame universitete dėstytos logikos paskaitos². Minėtuose šaltiniuose, be ontinio universalijų teorijos lygmenis, atrandame ir gnoseologinį bei loginį lygmenis³.

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti Smigleckio ir Ortizo pateiktą gnoseologinio universalijų problemos lygmenis interpretaciją⁴. Svarbu pažymėti, kad ji iki šiol mažai tyrinėta. Iš Lenkijos filosofijos istorikų tik R. Darowskis yra trumpai aptaręs, kaip Ortizas aiškino universalijos santykį su žmogaus mąstymu⁵. Iš Lietuvos filosofijos istorikų prof. R. Plečkaitis neseniai išleistame veikalė *Lietuvos filosofijos istorija*, I tomas⁶, aptarė gnoseologinį universalijų koncepcijos lygmenį Smigleckio ir Ortizo darbuose. Profesoriaus knygoje analizuojamas visas scholastinės logikos Lietuvoje palikimas ir neišskiriamas nė vienas jos raidos etapas. Šių eilučių autoriaus daktaro disertacijoje trumpai pristatoma, kaip mąstymo vaidmenį universalijų abstrahavime interpretavo Smigleckis ir Ortizas⁷. Tačiau iki šiol neturime tyrinėjimo, skirto tik gnoseologinio universalijų problemos lygmenis sprendimui pirmajame logikos Lietuvoje amžiuje. Šis straipsnis kaip tik ir yra kuklus tokio tyrinėjimo bandymas.

TOMISTINĖ SMIGLECKIO KONCEPCIJA

Kaip jau minėta, gnoseologinis universalijų tyrimo lygmuo – tai jų santykio su žmogaus mąstymu problema. Smigleckiui ir Ortizui, kurie vieninteliai iš logikos Lietuvoje XVI a. atstovų išplėtojo šį lygmenį, minėtoji problema bu-

vo tapati klausimui, koku būdu intelektas abstrahuoja universalijas iš individualių daiktų. Būtina pabrėžti, kad šių scholastų logikos paskaitose nėra atskiro skyriaus, analizuojančio gnoseologinį universalijų problemos lygmenį. Ta-

čiau turimos medžiagos visiškai pakanka nustatyti, kaip minėti autoriai aiškino universalijų santykį su mąstymu.

Štai Smigleckis pasirinko tomistinę šio santykio interpretaciją. Jo teigimu, abstrahuojant universalijas, dalyvauja tiek juslinis patyrimas, tiek intelektas, kuris, laikantis aristotelinės tradicijos, skirstytas į aktyvųjų (*intellectus agens*) ir pasyvųjų (*intellectus possibilis*). Pirmiausia penki išoriniai jutimai – rega, klausa, lytėjimas, uoslė ir skonis – perima daiktų jiems siunčiamas juslines specijas (*species sensibiles*) – juslinius tų daiktų atvaizdus, arba pažinimo formas. Šie fragmentiški atvaizdai perduodami vidinėms juslėms – bendrajai juslei (*sensus communis*) ir vaizduotei (*phantasia*), kurios suformuoja išbaigtus minėtų daiktų vaizdinius (*phantasmata*). Pvz., iš išorinių jauslių teikiamos medžiagos sudaromi Jono, Petro ir Antano vaizdiniai.

Tada ateina metas aktyviojo intelekto veiklai: „vaizduotėje aktyvusis intelektas iš jos objekto, vadinamo vaizdiniu, sukuria intelektinę speciją (*species intelligibilis*)“⁸. Būtent aktyvusis intelektas, remdamasis tos pačios rūšies daiktų juslinių vaizdinių panašumu, sugeba išvelgti tai, kas tuose daiktuose bendra, pastovu, esmiška, kartu sukuria bendrąjį jų atvaizdą. O sukurdamas šį atvaizdą, aktyvusis intelektas kaip tik ir abstrahuoja nuo atskirybių jų bendrąją prigimtį – universaliją. Mat intelektinė specija – bendrasis daiktų atvaizdas – reprezentuoja tuose daiktuose esančią prigimtį be ją individualizuojančių sąlygų, o tokia prigimtis yra ne kas kita kaip universalija. Tad sukurdamas intelektinę speciją, aktyvusis

intelektas perima bendrąją daiktų prigimtį, kurią ta specija kaip tik ir reprezentuoja. Paties Smigleckio teigimu, „objektyviai aktyviajame intelektualėje esanti prigimtis yra abstrahuota“⁹, todėl „objektyviai aktyviajame intelektualėje esanti prigimtis yra universalinė“¹⁰. Ši objektyvios egzistencijos sąvoka neturėtų klaidinti – Smigleckis jos nevertė šiuolaikine – realumo, tikrumo *etc.* prasme. Kalbėdamas apie aktyviajame intelektualėje objektyviai egzistuojančią prigimtį, jis teturėjo galvoje šio intelekto objektą. Tai prigimtis, abstrahuota aktyviojo intelekto ir būtent dėl to įgijusi universalumo kokybę.

Taigi būtent aktyvusis intelektas abstrahuoja universaliją nuo individų. Tada ateina eilė veikti pasyviajam intelektui. Remdamasis intelektine specija, jis pažįsta pačią universaliją, kartu sukuria pastarosios sąvoką (*conceptus universalis seu verbum mentis*). Ši sąvoka, kaip ir intelektinė specija, yra bendrosios prigimties atvaizdas. Skirtumas tarp jų tėra toks, kad intelektinė pažinimo forma egzistuoja mąstyme tik tiek, kiek jame egzistuoja jos objektas – universalija. O sąvokai visiškai nereikia, kad universalijos egzistuotų mąstyme, – tik sukurta ji iš karto pereina į intelektinę atmintį, kurioje išsaugoma.

Taigi aptardamas universalijų santykį su mąstymu, Smigleckis iš esmės pateikė tomistinę šio santykio aiškinimą, paremtą juslinių bei intelektinių specijų koncepcija bei aktyvaus ir pasyvaus intelektų skyrimu. Vis dėlto šio scholasto negalėtume pavadinti visiškai nuosekliu tomistu. Mat tomistinė teorija teigė, kad intelektas abstrahuoja nuo daiktų uni-

versalijas kaip bendrąsias tų daiktų sąvokas. Tuo tarpu Smigleckis nepripažino šioms sąvokoms universalijų statuso. Jo teigimu, intelektualio abstrahavimo objektas – tai pati daiktuose egzistuojan-

ti prigimtis, kurią minėtas abstrahavimas „išvaduoja“ iš individualizuojančių bei padauginančių sąlygų (*conditiones individuantes et multiplicantes*) ir būtent dėl to paverčia universalia.

EKLEKTINĖ ORTIZO KONCEPCIJA: TARP TOMIZMO IR OKAMIZMO

Panašią universalijų teorijos gnoseologinio lygmens interpretaciją atrandame ir Ortizo logikos kurse. Šis scholastas intelekto vaidmenį abstrahuojant universalijas aiškino visiškai taip pat kaip Smigleckis. Pasak Ortizo, remdamasis vidinių juslių sukurtais individualiais vaizdiniais, aktyvusis intelektas suformuoja intelektualinę speciją – bendrąjį tarpusavyje panašių daiktų atvaizdą. Sukurdamas šis atvaizdas, aktyvusis intelektas kartu nuo atskirybų abstrahuoja bendrąją jų prigimtį – universaliją. Šie aktyviojo intelekto veiksmai „užveda“ pasyvųjį intelektą. Pastarasis intelektualinės specijos padedamas suvokia abstrahuotąją prigimtį, kartu sukuria šios prigimties sąvoką¹¹.

Taigi interpretuodamas mąstymo vaidmenį universalijų abstrahavimo procese, Ortizas, kartu ir Smigleckis laikėsi tomistinės pozicijos. O intelektualio pažinimo pagrindą – juslinį suvokimą – Ortizas aiškino visiškai kitaip nei Smigleckis, nukrypdamas nuo tomistinio požiūrio. Mat Ortizas nepripažino juslinių specijų tarpininkavimo vykstant jusliniam patyrimui. Šio teoretiko įsitikinimu, išoriniai jutimai tiesiogiai pažįsta savuosius objektus, o vidinės juslės, remdamosi šio pažinimo medžiaga, sukuria pažįstamų daiktų vaizdinius. Tad išorinių juslių organams pačių daiktų neva siunčia-

mi jutiminiai tų daiktų atvaizdai tėra Demokrito ir jo sekėjų prasimanymai, neturintys jokio atitiktens realiame jutiniame suvokime. Mat jeigu minėtos juslinės specijos realiai egzistuočiau bei determinuotų juslinį patyrimą, jos tegalėtų turėti dvejopą statusą. Būtent „šie atvaizdai būtų arba [juos siunčiančių daiktų] akcidentai, arba [tų daiktų] substancijos, tačiau šie atvaizdai nėra atsitiktiniai požymiai, kadangi pastarieji nepereina iš subjekto į subjektą, kita vertus, jie nėra ir substancijos, nes tokiu atveju dėl nuolatinio substancijos ištekėjimo bei praradimo kūnai vis mažėtų ir mažėtų“¹². Kitaip sakant, jeigu juslinės specijos būtų substancijų dalys, kurias išorinėms juslėms siunčia patys daiktai, tai pastarieji, nuolatos išspinduliuodami savųjų substancijų dalis, galiausiai visai nustotų egzistavę. Taigi juslėmis suvokiamų daiktų tariamai išspinduliuojamų formų negalime laikyti nei substancijomis, nei akcidentais. Kitaip sakant, juslėms specijoms tegalime priskirti proto sumanytų esinių (*entia conficta ab intellectu*) statusą, kadangi visos realiai egzistuojančios būtytys yra arba substancijos, arba atsitiktiniai požymiai.

Taigi Ortizas, nors ir pripažino intelektualinių specijų tarpininkavimą abstrahuojant bei pažįstant universalijas, jus-

lines specijas laikė vien proto sumanytais esiniais. Šiuo atžvilgiu jis visiškai pritarė okamistiniam požiūriui, jog tiesioginėje žmogaus patirtyje tokių specijų neįmanoma aptikti. Kita vertus, šio scholasto jokia būdu negalime laikyti

nuosekliu okamistu. Mat okamistinė nuostata atmetė tiek juslines, tiek intelektines specijas. O Ortizas, pripažinęs intelektualinių pažinimo formų realumą, okamistinį požiūrį savo koncepcijoje susiejo su tomistine pozicija.

KĄ AKTYVUSIS INTELEKTAS IŠ TIKRŲJŲ ABSTRAHUOJA NUO ATSKIRYBIŲ?

Nepaisant aukščiau nurodytų skirtumų, Smigleckį ir Ortizą siejo bendra nuostata – aktyvusis intelektas abstrahuoja nuo atskirybių ne bendrąsias sąvokas, o pačias tų atskirybių prigimtis. Vis dėlto šis pakankamai savitas požiūris nepajėgė pateikti aiškaus atsakymo į labai svarbų klausimą: „Kokias atskirybių prigimtis abstrahuoja aktyvusis intelektas – realias ar vien intelektualė egzistuojančias?“ Kitaip sakant, kokią egzistenciją derėtų priskirti abstrahuotajai universalijai? Tai, kad universalija aiškinta kaip intelektualio suvokimo objektas, dar nieko aiškaus nepasako. Juk kiek universalija yra prigimtis, kurią intelektas atitraukia nuo individualizuojančių sąlygų atskirybėse ir šitaip abstrahuotą suvokia, tiek ji jau turėtų nebeegzistuoti realių daiktų daugyje. Mat prigimtis atskirybėse visada individuali – „išvedama, kad daiktuose egzistuojanti prigimtis realiai neatskiriama nuo individualumo, kadangi ji realiai sujungta su individualumu“¹³. Tačiau vilniečių scholastų teigimu, „universalija savo buvimu yra duota pačioje daiktų prigimtyje“¹⁴. Vadinasi, ji tam tikru sunkiai nusakomu būdu egzistuoja daiktuose. Kita vertus, nors bendroji prigimtis ir yra mąstymo objektas, vis dėlto ji nelai-

koma intelekto sukurta sąvoka. O jeigu taip, tai universalija turėtų egzistuoti už intelekto. Tačiau Smigleckis ir Ortizas su tuo nesutinka: universalija negalinti būti ankstesnė už ją abstrahavusį aktyvųjį intelektą. Štai, pasak Smigleckio, „intelektinę speciją sukuriančio aktyvaus intelekto atžvilgiu [bendroji] prigimtis yra [jo veiksmą] užbaigiantis objektas, pasaknis už tą veiksmą...“¹⁵

Taigi universalija nėra nei intelekto sąvoka, nei reali atskirybių prigimtis. Nepaisant to, universalija vis dėlto egzistuoja tiek daiktuose, tiek mąstyme. Maža to, universalija egzistuoja daiktuose tik tiek, kiek ji egzistuoja mąstyme – būtent intelektas ją atitraukia nuo individualumo atskirybėse. Ir atvirkščiai – bendroji prigimtis egzistuoja mąstyme tik tiek, kiek ji yra pačiuose daiktuose egzistuojanti prigimtis, aktyvaus intelekto išvaduota nuo jiems būdingo individualumo. Pasak Smigleckio, „sakoma, kad universalijos... egzistuoja daikte ir intelektualė, kadangi jos pritaikytos būti daikte tiek, kiek jis yra intelekto objektas“¹⁶. Taigi vilniečių scholastų interpretacijoje bendroji prigimtis pakimba sunkiai peršviečiamame vakuume tarp mąstymo ir daikto¹⁷.

IŠVADOS

Iš pirmojo logikos amžiaus Lietuvoje – XVI a. – autorių vieninteliai Smigleckis ir Ortizas išplėtojo gnoseologinį universalijų tyrimo lygmenį. Jų darbuose šis lygmuo buvo tapatus klausimui, kaip žmogaus intelektas abstrahuoja universalijas iš individualių daiktų. Smigleckis į minėtą klausimą pasirinko tomistinį atsakymą, paremtą juslinių bei intelektinių specijų koncepcija bei aktyvaus ir pasyvaus intelekto distinkcija. O Ortizas pateikė eklektinę gnoseologinio universalijų teorijos lygmens interpretaciją, kurią galėtumėme laikyti tarpiniu variantu tarp tomistinės ir okamistinės sampratų. Drauge su tomistais Ortizas

aiškino, kad intelektinės pažinimo formos būtinos abstrahuojant universalijas nuo atskirybių. Kita vertus, kartu su Okhamo sekėjais šis scholastas atmetė juslinių specijų tarpininkavimą jusliniame patyrimo, laikytame intelektinio pažinimo pagrindu.

Smigleckio ir Ortizo išplėtotas gnoseologinis universalijų teorijos lygmuo nepateikė aiškaus atsakymo į klausimą, kokias – realias ar vien mąstyme egzistuojančias prigimtis – aktyvusis intelektas abstrahuoja nuo atskirybių. Abstrahuotoji universalija pakibo sunkiai peršviečiamoje migloje tarp daikto ir intelekto.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ M. Smiglecius. *Commentaria in Organum Aristotelis* (Vilnae, 1586–1587). Edidit Ludwik Nowak. – Warszawa: Akademia teologii jezuitickiej, 1987, zeszyty 1, 2.
- ² J. Ortizius. *In universam Aristotelis Logicam Summula*. Vilnae, 1596–1597. Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rękopis 2080, Vilniaus universiteto biblioteka, rankraščio mikrofilmas.
- ³ Kiti išlikę žinomi pirmojo logikos amžiaus Lietuvoje šaltiniai – Vilniaus jėzuitų kolegijos moksleivių filosofinių disputų tezės, parengtos vadovaujant jos profesoriams Džonui Hėjui (*John Hay, Joannes Haius*) ir Petru Vianai (*Pedro Viana, Petrus Viana*). Žr.: J. Haius. *Assertiones philosophicae // Assertiones theologicae et philosophicae*. Cracoviae, 1574, p. 10–16; P. Viana. *Assertiones logicae ex Categoriis Aristotelis // Assertiones theologicae et logicae*. Vilnae, 1576, p. 7–12, Vilniaus universiteto biblioteka, mikrofilmas; P. Viana. *Assertiones philosophicae // Assertiones in gymnasio vilnensi societatis Jesu sub vernam studiorum instaurationem hoc ordine mense aprili defendendae*. Vilnae, 1577, p. 9–15, Vilniaus universiteto biblioteka, mikrofilmas; P. Viana. *Assertiones ex praecipuis totius philosophiae Aristotelis difficultatibus*. Vilnae, 1578. Vilniaus universiteto biblioteka, mikrofilmas. Šiuose šaltiniuose gnoseologinis ir loginis universalijų teorijos lygmenys neplėtoti, o ontinis lygmuo aptartas tik 1578 m. Vianos studentų tezėse.
- ⁴ Dėl ontinio universalijų teorijos lygmens logikoje Lietuvoje XVI a. žr.: V. Valatka. Pirmasis logikos amžius Lietuvoje: ontinis universalijų problemos lygmuo // *Logos*, 2005, Nr. 42, p. 25–34. Loginis šios teorijos lygmuo būtų jau atskiro straipsnio objektas.
- ⁵ R. Darowski. *Filozofia w kolegiach jezuitickich w Polsce w XVI wieku*. – Kraków: Wydział filozoficzny towarzystwa jesusowego, 1994.
- ⁶ R. Plečkaitis. *Lietuvos filosofijos istorija, I tomas. Viduramžiai – renesansas – naujieji amžiai*. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004.
- ⁷ V. Valatka. Scholastinė logika Lietuvoje XVI a. antrojoje pusėje. Daktaro disertacija. Vilnius, 2001.
- ⁸ „in imaginatione et phantasia ex objecto autem phantasiae quod dicitur phantasma producitur ab intellectu agente species intelligibilis“, –

- M. Smiglecius. *Commentaria in Organum Aristotelis*, zeszyt 1, s. 43.
- ⁹ „natura prout est obiective in intellectu agente est abstracta“, – ten pat, p. 46.
- ¹⁰ „natura prout est obiective in intellectu agente est universalis“, – ten pat.
- ¹¹ J. Ortizius. *In universam...*, folium [toliau – f.] 246.
- ¹² „Haec simulacra vel essent accidentia vel substantiae, sed non sunt accidentia quia haec non transmigrant a subjecto in subjectum, non etiam substantiae quia nam ex continuo defluxu substantiae corpora minuerentur“, – ten pat, f. 245.
- ¹³ „... deducitur naturam, quae est a parte rei, realiter non abstrahere ab singularitate, quia realiter est coniuncta singularitati“, – M. Smiglecius, *Commentaria...*, zeszyt 1, s. 36.
- ¹⁴ „Universale in essendo datur in rerum natura“ – ten pat p. 30.
- ¹⁵ „Natura [universalis] respectu intellectus agentis, qui producit speciem intelligibilem est obiectum terminans et eo est posterior...“ – ten pat, p. 39.
- ¹⁶ „Universalia...dicuntur existere in re et intellectu quia conveniunt rei prout est obiectum intellectus“, – ten pat, p. 60.
- ¹⁷ Įdomu pažymėti, kad šios painios interpretacijos Smigleckis neatsisakė ir 1618 m. Ingolštate išleistoje bei platų tarptautinį pripažinimą įgijusioje *Logikoje*. Čia taip pat skaitome: „Prigimtis, kiek ji aktualiai egzistuoja daugyje, kiek ir yra pažįstama kaip aktualiai egzistuojanti daugyje, nėra viena ir universali tikraja šio žodžio prasme, ir tik nuo šio daugio abstrahuota prigimtis yra viena ir universali“ („Natura tam ut existit actu in multis, quam ut consideratur actu esse in multis, non est simpliciter una et universalis, sed solum ut est abstracta a multis“, – M. Smiglecius. *Logica Martini Smigleccii Societatis Iesu, s. theologiae doctoris, selectis disputationibus et quaestionibus illustrata, et in duos tomos distributa*. – Ingolstadii, 1618, pars 1, disp. 4, qu. 4, p. 316). Taigi čia vėl teigiama, kad bendrosios prigimties atskirybėse egzistuoja ne realiai, o vien tik dėl abstrahuojančio intelekto.

